

מנהיגותו הרוחנית של מהרי"ץ

עמדה עקרונית בעד המנהג המקורי ופשרנות ביישומה

רצון ערוסי

א. בחותם של שימור הישן וקליטת החדש

גדול האישים התורניים והמנהיג הכולט ביותר של יהדות תימן במאה ה-18 היה מהרי"ץ — מורנו הרב יחיא צאלח (צנעא התע"ה/ה'1715-התקס"ה/ה'1805). הוא שימש במשך 47 שנים כדיין, מהן 35 שנים כראב"ד, בבית-הדין בצנעא,¹ שהיה המרכז הרוחני של כל יהדות תימן. מנהיגותו התורנית עמדה במרכז המאבק של יהדות תימן לשימור מורשתה הרוחנית הייחודית, שהיתה בעיקרה תלמודית רמבמ"ת,² מפני ההשפעה ההולכת וגוברת של תורת א"י מן המאה ה-16, בהלכה ובקבלה. והוא נודע כמי שבלם השפעה זו בתימן.³ נתחקה להלן אחר אישיותו התורנית ומנהיגותו מהבט זה בלבד.

יש להקדים ולומר שתמורות רוחניות גדולות עברו על העולם היהודי מן המאה ה-16 ואילך בגין תורת א"י בהלכה ובקבלה שעוצבה באותה מאה, ומרכזתה היה בצפת. תורה זו שינתה את תכניהן של הקהילות הספרדיות והמזרחיות. ספרי ההלכה של ר"י קארו, 'בית יוסף' ו'שולחן ערוך', דחקו את 'משנה תורה' לרמב"ם ו'ספר ההלכות' לרא"ש,⁴ כשם שהספרות הקבלית של האר"י ותלמידיו הלכה והתפשטה בקרבן.⁵ יהדות אשכנז מצאה את עצמה מתגוננת מפני ההשפעה הגורפת שיכלה להיות לספריו ההלכתיים של ר"י קארו על חכמיה, ובמרכז התגוננות זו עמדה מנהיגות הרמ"א (ר')

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

1 ראה: גברא, חכמי, עמ' 127.
2 לפני הרמב"ם, יהודי תימן פסקו על-פי התלמוד והרי"ף, שהוא קיצור התלמוד — ראה: איגרת תימן, עמ' טו; מנצורה, עמ' 133; ספיר, דף נג ע"א; חבשוש, עמ' רעא; ראה גם: טובי, עמ' ח, טו, כב-כג. כאשר הם התוודעו לרמב"ם ולמשנתו פסקו על-פיו, ושיטת רמב"ם היא ביסודה תלמודית, כי 'משנה תורה' הוא סיכום התלמוד. ראה: הכלין, עמ' 41-47. הרבה מנהגים בתר תלמודיים, כמו: כפרות, כל נדר, ביטול התרגום על קריאת התורה ועוד — לא בא זכרם ברמב"ם, כפי שגם בעבר יהודי תימן לא נהגו בכל אלה — ראה: ערוסי, התנגשות, עמ' 506 הערה 509.

3 ראה: גימאני, יהדות, עמ' 147-154, 200-252.

4 ראה: אלון, עמ' 1143-1144.

5 ראה: חמר, עמ' 166.

משה איסרליש, המאה ה־16) שחיבר הגהות על השו"ע, ובכך הוא שינה את ייעודם של פסקי ר"י קארו ושימר את מורשתה הרוחנית ייחודית של יהדות אשכנז.⁶ הקבלה הצפתית אף היא חדרה לאשכנז, היא פירנסה את החסידות שנוסדה במאה ה־18 ודחקה את נוסח התפילה האשכנזי מפני הנוסח הספרדי בבתי־הכנסת החסידיים.⁷ מול השפעה זו עמדו מנהיגים כמו ר' משה סופר, ר' יחזקאל לנדא ועוד, כדי לבולמה.

כיוצא בזה התרחש בקרב יהדות תימן. תורה מצפת, בהלכה ובקבלה, הגיעה לתימן כבר במאה ה־16,⁸ והחלה לחדור לעולמה הרוחני של יהדות תימן, אלא שלא נשקפה סכנה מיידית לדחיקת המורשת הרוחנית התימנית המקורית מפני תורת א"י. השפעת צפת בתימן היתה איטית והדרגתית, ורק בסוף המאה ה־17 היא איימה לדחוק את מורשתה הרוחנית והייחודית של יהדות תימן⁹ — שכן, חכמים שנודעו כמי שנאבקו למען שימור מורשתה הרוחנית של יהדות תימן, ר' יהודה צעדי, ר' פנחס הכהן עראקי,¹⁰ ומהרי"ץ, כבר בצעירותם נהגו מנהיגים רבים לפי התורה הצפתית¹¹ — אלמלי התעוררותם של כמה מחכמי תימן למאבק בכלימת ההשפעה הצפתית. יהדות תימן, שלא כיהדות אשכנז, לא היתה נוחה לקבל במהירות הלכה למעשה את תורת צפת¹² ולכן לא פיתחה בהקדם (כמו הרמ"א באשכנז במאה ה־16) אמצעי הגנה לשימור מורשתה הרוחנית, ומשום שלא התנגדה לקלוט את תורת צפת זו חדרה אט אט ובהדרגה. אפשר שאם ר' שלום עראקי, המנהיג המדיני של יהדות תימן בשליש השני של המאה ה־18, לא היה מתערב באופן פעיל למדי, ואפילו תוקפני, להחדרת תורת צפת לאורח חייה של יהדות זו, אפשר שחכמי תימן לא היו מתעוררים כלל למאבק, ותורת צפת היתה ממשיכה להתפשט יותר ויותר בתימן כמו בשאר קהילות ספרד והמזרח. אבל פעילותו והתערבותו של ר' שלום עראקי למען תורת צפת היו כנראה מופרזות והן שעוררו חכמים מתרדמתם לצאת למאבק לשימור מורשתה הרוחנית המקורית של יהדות תימן.¹³

6 ראה: ערוסי, התנגשות, עמ' 21-40.

7 ראה: ערוסי, פוסקי, עמ' 66-81; אילני, עמ' 268-270.

8 ראה: גימאני, חדירת, עמ' 120-124; גימאני, יהדות, עמ' 93.

9 ראה: ערוסי, הגורם, עמ' קלו-קמג; גימאני, חדירת, עמ' 126-132.

10 על ר"י צעדי (תכ"ה/ה'1665-ח"ק 1740) — ראה: גברא, חכמי, עמ' 239; קרח, עמ' קעג. על ר"פ

הכהן עראקי (נולד בסוף המאה ה־17 או בתחילת המאה ה־18) — עיין: גברא, חכמי, עמ' 267.

11 עיין בדברי ר' יהודה צעדי, שהובאו בהקדמת מהרי"ץ על סידורו 'עץ חיים'. ואילו ר' פנחס הכהן

עראקי כמשתקף מסדר ליל הסדר שלו שהוא בנוסח ומנהגי התורה הצפתית — ראה: צובירי, סדר

הגדה, עמ' קצב-רב. ר' פנחס שלח, כנראה בזכותו, למהר"ץ סכו של מהרי"ץ, איגרת חריפה נגד

השינויים והמשנים במנהגי אבות. ראה: עץ חיים, הקדמת מהרי"ץ. ומהרי"ץ עצמו העיד,

שבכתרתו נהג כליל הסדר לפי נוסחאות ולפי מנהגי השו"ע — עיין: ערוסי, הגורם, עמ'

קלו-קמג.

12 יהדות תימן היא שמרנית ביסודה, וגם השו"ע בראשית דרכו לתימן זר היה לה בשל המנהגים

הבחר תלמודיים המוכחים בו, אשר לא נהגו כתימן, וגם בשל ריבוי הדעות שבו.

13 ראה: גברא, חכמי, עמ' 48. הערה 10. שם צוינו המקורות של חוקרים רבים שסוברים שר' שלום

עראקי נהג בתוקפנות כדי להחזיר את מנהגי השו"ע ונוסח התפילה הספרדי. גברא דוחה את דעת

כל החוקרים, בנימוקים לא מבוססים. שכן הר"ע קרח לא הכחיש את עניין התוקפנות. אלא

שלושה חכמים נודעו במאבק זה: ר' יהודה צעדי, ר' פנחס הכהן עראקי ומהרי"ץ. אמנם השניים הראשונים קדמו למהרי"ץ, והיו תקיפים ממנו במאבק, אך מהרי"ץ הוא שהצליח לבלום את ההשפעה הצפתית והוא שהצליח להטביע את חותמו על יהדות תימן מאותה תקופה ואילך. ר' יעקב ספיר, שביקר בתימן בשנת תרי"ט (1859), כתב על מהרי"ץ: 'שנתקבלו הוראותיו בכל המדינה [תימן] (כמו הכ"י והרמ"א זצ"ל)'.¹⁴ מהרי"ץ וזה לכך, יותר מרבותיו, לא רק בזכות גדלותו התורנית אלא בזכות מנהיגותו. באותן נסיבות היתה מנהיגותו המתאימה ביותר. הוא ייזכר בתולדות יהדות תימן לא כמנהיג של מחאה, כפי שקרה לרבותיו ר' יהודה צעדי ור' פנחס הכהן עראקי, אלא כמנהיג שהטביע את חותמו על מורשתה הרוחנית — חותם של שימור הישן וקליטת החדש.

ב. מרא דאתרא ליהודי תימן

דומה שספיר צדק בהערכת אישיותו התורנית של מהרי"ץ בתימן, בהשוותו אותו לר' יוסף קארו ולר' משה איסרליש. שכן ר"י קארו נתקבל כמרא דאתרא של קהילות ספרד והמזרח, ור' משה איסרליש נתקבל כמרא דאתרא של קהילות אשכנז.¹⁵ מבחינה זו ניתן לומר שמהרי"ץ נתקבל כמרא דאתרא לבני תימן. מנהיגים אלו נודעו כמי ששימרו את מורשת קהילותיהם.

אם נשאר בגדר דברי ספיר כדי לעמוד על ייחוד מנהיגותו של מהרי"ץ, ניתן לומר שהוא היה כרמ"א מבחינת המגמה וכר"י קארו מבחינת הדרך וההישגים. כמו רמ"א, מהרי"ץ לא רצה לראות בשו"ע של ר"י קארו ספר פסקים לכל בית ישראל. מבחינה זו הוא היה שונה מרכז-חכירו, ר' דוד משרקי. מהרי"ץ, כמו רמ"א בתחום המורשת האשכנזית, שם לו למטרה להגן על מורשתה הרוחנית של יהדות תימן מפני השפעת השו"ע עליה. לדעתו גם ר"י קארו וגם הרמ"א כל אחד פסק הלכה לפי מנהגי אבותיו, ולכן גם הוא צריך לנהוג לפי מנהג אבותיו.¹⁶

התעלם ממנו, משום שהוא עצמו היה 'שאמ"י'. גם אין לצפות ממהרי"ץ איש השלום והפשרה שיכתוב בהקדמתו על האלימות. הוא הסתפק ברמו שיש בדברי ר"י צעדי 'זשה מחרפנו', ובגילוייו על אגרת חריפה של ר' פנחס עראקי נגד המשנים מנהגי אבות. אבל בלאו הכי מהרי"ץ בחשבתו בעניין התספורת בימי העומר כתב במפורש על האלימות, באותו עניין — ראה: פעולת צדיק, ח"ב, סימן עו, ע"ו, וממנו ניתן ללמוד לשאר העניינים.

14 ראה: ספיר, דף קא ע"ב.

15 ראה: ערוסי, התנגשות, עמ' 40-48.

16 ר"ד משרקי היה בדעה שיש להתלכד סביב השו"ע של ר"י קארו שכבר התפשט בקהילות ישראל ושיש בו כדי לאחד את בית ישראל. כך שר"ד משרקי מתוך מגמה של אחדות ישראל לא זו בלבד שהיה בדעה כי על יהודי תימן לפסוק בשו"ע, אלא הוא הסתייג ממפעלו של רמ"א בהגותו על השו"ע, שפגע לדעתו באחדות ההלכה — ראה: ערוסי, התנגשות, עמ' 35-37, והמקורות שציינו שם. על פועלו של רמ"א בנידון — ראה: שם, עמ' 26-29, והמקורות שציינו שם. על פועלו של מהרי"ץ — שם, עמ' 38-40, יעוין במיוחד בהערה 98.

אולם הרמ"א פעל מיד עם הופעת השו"ע בעולם, ובעולמה של אשכנז בפרט (כבר במאה ה-16). לא כן מהרי"ץ. שהתעורר לפעול (רק במאה ה-18) רק לאחר שהשו"ע כבר חדר לתימן והשפיע עליה, ולאחר שהוא עצמו בצעירותו כבר הושפע ממנו. לכן, אף שהרמ"א ומהרי"ץ שווים במגמה הם שונים בדרך. הרמ"א אינו מתפשר עם ר"י קארו, אלא פועל במקביל. על כל הלכה של ר"י קארו שאינה תואמת את מנהג אשכנז, כתב רמ"א הגהה. לא כן מהרי"ץ. הוא נאלץ להתפשר. יש מנהגים שכבר נפוצו מאוד ולא היה מן התכונה לעוקרם, אילו עשה כן אפשר שהיה נכשל לגמרי. ומוטב היה לו למהרי"ץ להשפיע השפעה כלשהי מאשר לא להשפיע כלל, ובלבד להציל את אשר היה ניתן להציל. לכן הוא נקט דרך של פשרות, ומבחינה זו הוא היה דומה לר"י קארו שנהג גם כן בפשרות.

להלן דוגמה של הכרעה בדרך של פשרה. מהרי"ץ העיד, שהמנהג הקדום בתימן הוא שלאחר שהשליח ציבור אומר בקדיש 'בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן' הציבור עונים 'אמן' וממשיכים לומר 'יהא שמיה רבא מברך, לעלם ולעלמי עלמאי'. אחר כך השליח ציבור אומר 'יתברך' והציבור עונים 'אמן'. מנהג זה הוא לפי הרמב"ם,¹⁷ אולם שו"ע פסק, כר"י גיקטליא, ש'העונים עד לעלמי עלמאי בלבד טועים הם כי אסור להפריד בין עלמאי ליתברך' (שו"ע, או"ח, נו, ג). לכן מהרי"ץ ציין מנהג חדש שהיה בימיו, שיש בו פשרה בין שתי השיטות, ולפיו הציבור ממשיכים לומר יתברך בלחש. מהרי"ץ, שכנראה אימץ מנהג זה, טרח להסבירו:

ובענין מה שנהגו מחדש לענות יתברך בלחש נלע"ד [נראה לעניות דעתך] לתת טעם לזה והוא כי הנה כת' [כתבתך] לך לעיל שד' [שדעתך] הרמב"ם לענות עד עלמאי לבד. וידוע היות הרמב"ם מאריה דאתרא. לכך לא רצו לעשות מעשה בפרהסיא כדעת השו"ע. שהוא היפך מדברי הרמב"ם. דהגם לכבוש את המלכה עמי בבית. ויען כי חשו גם לדעת השו"ע, לכך נהגו לאמרו בלחש שלא להכניס עצמם בסלע המחלוקת.¹⁸

הנה כי כן מהרי"ץ מלמדנו, שבימיו שררה מבוכה בין הנאמנות למנהג הקדום שהיה בתימן עפ"י הרמב"ם, אשר מהרי"ץ טרח לבססו ולהראות שגאוניים וראשוניים וגם מקובלים תומכים בו, ובין המגמה להנהיג מנהג לפי השו"ע, השונה מן המנהג הקדום. כדי לצאת ממבוכה זו הנהיגו פשרה, שמהרי"ץ מסבירו, ואף מביא פוסקים שהכריעו הכרעות פשרה כאלה בעניינים שונים כדי להסתלק מן המחלוקת. להלן דוגמה נוספת של הכרעת פשרה. מהרי"ץ הביא לשון התכלאל בערכית, שנענוע הלולב הוא כדלקמן: מוליך הלולב לפניו ומנענע ראש הלולב שלוש פעמים, מחזיר הלולב אליו ומנענע ראש הלולב שלוש פעמים, אחרי כן מעלה את הלולב ומנענע

17 ראה: רמב"ם, סדר תפילות, עמ' תשכ.

18 ראה: עץ חיים, ח"א, דף כט, ב-ל, ב.

ומטה כדי שלא יפסיקו בהם בין עיקר הנענועין חיובא דרבנן והניחו אותם לאחרונה.²²

הנה כי כן מהר"י עשה פשרה בין המנהג הקדום של יהודי תימן שאין בו נענועין בארבע רוחות, על-פי הרמב"ם, שלדעת מהר"י הוא היותר תואם את לשון התלמוד, ובין מנהג הרא"ש שיש בו נענועים בארבע רוחות. טיבה של הפשרה שהנענוע בשתי רוחות נוספות ייעשה רק לאחר שינענוע את עיקר החיוב של הנענוע שהוא מוליך ומביא מעלה ומוריד.

דרך הפשרות כשיטה בפסיקת ההלכה היתה אופיינית לר"י קארו, ועל כן ר' שלמה לוריא הסתייג מדרך פסיקתו.²³ ר"י קארו התחשב הרכה במנהג ונמנע מלצאת בגלוי נגד מנהגים שהתפשטו, ובזכות זה הוא התקבל ונפוץ בקרב קהילות ישראל ברחבי העולם.²⁴

והנה מהר"י בעת שהתעורר למאבק אנו דברים ברורים, שיש לשמור הלכות, מנהגים ונוסחאות עתיקים של יהודי תימן, שבעיקרם הם אליבא דרמב"ם, ולחזור ממנהגים, הלכות ונוסחאות, שכבר חדרו ליהודי תימן בהשפעת השר"ע.²⁵ ככל זאת מהר"י לא כתב, כרמ"א, גהות על השר"ע, ככל הקשור במנהגי תימן, הוא גם לא דחה את השר"ע ולא כיוון את העדה ואת חכמיה ללמוד רק בהרמב"ם ולפסוק רק על-פיו. הוא גם לא עקר את כל הנוסחאות, המנהגים וההלכות שכבר חדרו למורשת תימן בהשפעת השר"ע והמקובלים.²⁶ אלא פעמים הוא יוצא כהתלהבות, או כחקיפות, להחזיר עטרה ליושנה או להגן על מורשת תימן; ופעמים שהוא מתעלם, ולפעמים קולט בעליל דברים שאינם לפי מורשת תימן.²⁷

כך למשל, נוסח חתימת ברכת הגאולה בהגדה של פסח, במסורת יהודי תימן שרדה גירסה שכנראה היא ארץ-ישראלית עתיקה: 'ברוך אתה ה' גואל ישראל' (גואל —

22 ראה: עץ חיים, ח"ב, דף ס ע"א.

23 ראה: ים של שלמה, הקדמה, חולין.

24 ראה: ערוסי, התנגשות, עמ" 24-25 והערה 55.

25 ראה: אגדתא דפסחא, עמ' ו, צו.

26 אציין מספר דוגמאות, שבהן תכלאל כשירי מאזור צנעא ותכלאל משתא מדרום תימן (מן המאה ה-17) יותר מקוריים ממהר"י כסידורו עץ חיים. בסידור מהר"י אומרים הפטרה במנחה של תשעה באב, שלא כהרמב"ם; ברכת רחם ה' אלוקינו שאחר ההפטרה במקום על ציון, שלא כנוסחת הרמב"ם; חזרת ה' אלוקיכם אמת לאחר קריאת שמע; נטילת ידיים לפני ברכות השחר; ברכות השחר שלא לפי סדר עשייתן; שלושים תקיעות בראש השנה בשחר לפני התפילה; אמירת אבינו מלכנו בראש השנה; אמירת מה רב טובך אחרי ההפטרה ולא לפניה, ברכו בתרא; ועוד. הגנה על נוסח תימן: ראה הדוגמה שבהערה 25 לעיל, וכן: תספורת כעומר (פעולת צדיק, חלק ב, סימן עו), ועוד. בניגוד לנוסח תימן: כל נדרי; נוסחת כתר בקדושת מוסף; יוצר של שבת; הרלקת נר חנוכה בבית-כנסת, ועוד. לגבי שלוש הדוגמאות הראשונות מהר"י הודה שכתבאליל הקדומים אין הן מצויות, כפי שאינן מצויות בהרמב"ם, אך הצדיק את אמירתן בטענה שהן מימי התנאים הואיל והן נזכרו בזוהר לרשב"י, וכנראה שבתימן שכחום וחזרו וייסדום, עיין: עץ חיים, ח"א, קלב ע"ב; קמא ע"א; ח"ג, פג ע"ב. את השגת ר"י רצאבי על דברי מהר"י — ראה: רצאבי, עמ' קלא-קלב.

הווה ועתיד); בניגוד לגירסה הקיימת בקרב רוב קהילות ישראל: 'גאל ישראל' (גאל — לשעבר), ולכאורה גם בניגוד לתלמוד הבבלי.²⁸ והנה מהרי"ץ בצעירותו, כסופר מהיר, כתב הגדות של פסח ושלח יד בנוסחאות העתיקות וכתב לפי נוסחאות שהיו בהגדות שהובאו מא"י אשר נוסחותיהן ומנהגיהן היו לפי השו"ע והמקובלים של צפת. אולם משעה שמהרי"ץ עמד על דעתו הוא יצא להגן על הנוסחה המקורית בתקיפות, למרות שלכאורה היא בעייתית, והביע חרטה על שפגע בעבר בנוסח המסורת. לדבריו: 'בילדותי כתבתי בקונטרס ההגדה בל' [בלשון] זה. ה"ג [הכי גרסינן] "גאל" [לשעבר], ובקצת סידורים מכ"י גואל ישראל וטעות הוא'.²⁹ נשים לב, בצעירותו סבר מהרי"ץ, שהנוסחה 'גואל' [לעתיד] נמצאת במיעוט כח"י והיא מוטעית, כיוון שבתלמוד הבבלי נאמר שרק בתפלה יש לומר 'גואל' לעתיד ואילו ביציאת מצרים — 'גאל', לשעבר. עוד הוא כותב, שהוא ליגלג על מישהו ששיבש את הגירסה 'גואל', 'מכריחו בלי טעם עבור כי נוסחא יטנה היא', אך כשעמד על דעתו נכח שטעה וחזר בו והתחרט בפירושו על מה שעשה בעבר. ובלשונו:

ולעת עתה אנכי הצעיר תרתי וחפשתי בכל הספרים הקדמוניות וראיתי כי כולם פה א' ודיעה ועצה א' כתבו גואל ישראל בוי"ו, זולתי בכתיבות חדשים מקרוב באו. אולי הגיהו כן עפ"י הגמ' הנז"ל שכתבתי. והנה לא הטיבו לראות לשנות גירסת הראשונים במושכל ראשון. גם אני הצעיר כא' [כאחד] מהם. ועל זה אני אומר חטאתי ואשמתי לשבש גירסתם הנכונה והישרה. כי היה ראוי להתיישב בדבר ולהיות מתון ולא ליקרב בפתע פתאום לסתור את אשר בנו ויסדו הם ז"ל ברוח בינתם המלאה לה דעת... ובמטו ובכעו כל מאן דמטי קונטריסי לידו יתקן עותתי ויגיה חשכי כגירסת רבנן קמאי. ומהאל אשאל סליחה ומחילה על שגגתי.

מהרי"ץ גילה נאמנות לנוסח המקורי והאשים את עצמו ואת אחרים בפזיזות כשעה ששינו נוסחאות קדומות רק מתוך עיון ראשון בלי להתכונן היטב, ולא שתו ליבם לאמיתות הנוסחאות הקדומות. מהרי"ץ לא שקט עד שביקש שיתקנו את אשר עיוות בעבר.

על רקע דוגמה זו תמוהה התעלמותו של מהרי"ץ מהנוסח הקדום של יהודי תימן והרמב"ם בסוף קריאת שמע ובתחילת ברכת אמת ויציב. בסדר התפילה של הרמב"ם בתום קריאת שמע אין חוזרים לומר 'ה' אלוקיכם אמת', והנוסח של ברכת אמת ויציב הוא בלי 15 ווי"ן, אמת ויציב, נכון וקיים, ישר ונאמן וכו'.³⁰ בעוד שבסידור 'עץ חיים' כתב מהרי"ץ שחוזרים על 'ה' אלוקיכם אמת, וגירסת ברכת אמת ויציב היא עם 15 ווי"ן

28 ראה: גברא, מחקרים, עמ' 146-153.

29 אגדתא דפסחא, עמ' צז-צח. ושם גם שני הציטוטים הכאים.

30 ראה: רמב"ם, סדר תפילות, עמ' תשטו. עיין שם הערה כ' לרי"ז קאפח שכן הוא הנוסח בסידורי תימן.

אמת ויציב ונכון וקיים וישר ונאמן ועוד.³¹ למרבה הפלא מהרי"ץ מביא את המקורות הקבליים של הנוסח שכתב בסידור, בלי להתייחס לתכאליל הקדומות, ולא להרמב"ם, משום שהוא ידע שאין בהם חזרת ה' אלוֹקִיכֶם ולא 15 ווי"ן.³² אם כן מדוע לא טרח לברר את טיב הנוסח הקדום ואת טיב הנוסח המאוחר? הרי חכמי צפון־אפריקה במאה ה־14 חששו לכך שחזרת ה' אלוֹקִיכֶם היא אמירת חלק מפסוק בעוד שצריך לומר פסוק במלואו כפי שפסק משה רבנו. והרב לוי בן חביב במאה ה־16 סבור, שלפי הרמב"ם אסור לחזור על ה' אלוֹקִיכֶם אמת.³³ אם כן היה לו למהרי"ץ לברר כל אלה בטרם החליט לשנות נוסח אבות. וכאמור מהרי"ץ התעלם מהנוסח המסורתי, כאילו לא שינה דבר.

אך יש שמהרי"ץ קלט בעליל נוסחאות שאינן כנוסחאות הקדומות ביותר של יהודי תימן. כגון נוסחת 'כתר' של הקדושה, יוצר של שבת, ונוסח 'כלי נדרי'. למרות שהוא כתב במפורש שבנוסחאות היותר קדומות הן אינן מצויות, אך לדעתו מאחר שהן מופיעות בנוסחאות קדומות והן מצויות בספר הזוהר שהוא של ר' שמעון בן יוחאי, הרי ודאי הנוסחאות שבזוהר היו בעבר הרחוק בקרב יהודי תימן, ובשל הגלויות הן אבדו ונשתכחו וחזרו ונוסדו בקירבם יותר מאוחר. מהרי"ץ בעניינים אלו נתלה בעובדה שהנוסחאות הנ"ל כבר מצויות בכמה כתבי־יד שקדמו לו, אף שידע וציין שאינן הנוסחאות היותר קדומות מאחר שהן נהוגות בקהילות ישראל ומקורן קבלי, הוא מצא בקעה להתגדר בה וקלט אותן, שאם לא תאמר כן מדוע סירב מהרי"ץ לקלוט את הנוסח של התחנון שבספר הזוהר ואת נוסח ישתבח שבספר הזוהר שלא היה תואם את הנוסחאות שאצל יהודי תימן? הרי גם בעניינים אלו הוא היה יכול לומר, שבשל טלטולי הגלות אבדו ליהודי תימן הנוסחאות הקדומות שבספר הזוהר, אלא נראים הדברים שבעניין היוצר וכל נדרי שיקולי מהרי"ץ הנחו אותו שיש לקלוטם בעליל, למרות שלא היו במורשת הקדומה של יהודי תימן.³⁴

ההסבר לגישתו זו של מהרי"ץ, הנחשב כמי שבלם את השפעת השו"ע, נעוץ בייחודיות מנהיגותו ובנסיבות ההיסטוריות שבימיו. באותם מקרים שבהם יהדות תימן כבר קלטה עד מהרי"ץ, ובכללם מהרי"ץ וסכו ורבים גדולים, מנהגים חדשים ונוסחאות חדשות שהיו נפוצים מאוד בכל קהילות ישראל, נמנע מהרי"ץ מלעוקרם, ויש שאפילו אימצם. שכן, לדעתו לא נכון ולא מעשי לנהוג בדרך של 'שכירת כלים' ולהחזיר את הגלגל אחורנית, מיידית ובכל התחומים, אלא יש לפעול בהדרגה מן הקל אל הכבד, בדברים המוסכמים, וכדברים שטרם התפשטו לגמרי. על רקע זה נבין מדוע מהרי"ץ קידש מלחמה נגד מנהג איסור התספורת בימי

31 ראה: עץ חיים, ח"א, דף לו ע"ב-לח ע"ב; פעולת צדיק, ח"א, סד.

32 ראה: רצהבי, עמ' 101.

33 צפון־אפריקה — ראה: שו"ת הרשב"ש, סימן לו. רלב"ח — ראה: שו"ת מהרלב"ח, ח"א, עג.

34 המקורות לדוגמאות שהובאו בפיסקה זו — ראה: הערה 27 לעיל והערה 36 להלן.

הספירה, שחדר לתימן מכוח השו"ע,³⁵ כי האיסור הוחדר גם בכוח, ואפילו הר"ד משרקי, שתמך בהחדרת השו"ע לתימן, התנגד למנהג זה מסיבות שונות שצריכות עדיין בירור. במצב דברים כזה היה מהרי"ץ יכול לפעול בבהירות ובתקיפות. הוא הדין במנהגים או בנוסחאות שטרם התפשטו לגמרי, ושהיו הבדלים מנהגיים בשאר קהילות ישראל, היה מהרי"ץ מגן על המנהגים והנוסחאות המקוריות, כמו נוסח התחנון, נוסח ישתבח ועוד, אף כי הקבלה השפיעה כבר על כמה מבני תימן לשנות את הנוסח המקורי. לא כן נוסח יוצר של שבת וכן כל נדרי, שכנראה בימיו כבר התפשטו יותר, לא היה טעם לעוקרם, במיוחד בהתחשב בהתקבלותם בכל קהילות ישראל, לכן המקור הקבלי שימש לו למהרי"ץ סיבה לביסוס השאתן. יתירה מזו, נוסחאות שכל כך התפשטו בקהילות ישראל ויש להן חשיבות גדולה בקבלה, כמו חזרה על ה' אלוקים אמת בקריאת שמע, אף שבימי מהרי"ץ אפשר שטרם התפשטו הרבה בתימן, בכל זאת לא היה לדעתו מקום לעקירתן אלא לאימוצן.³⁶

ג. פשרנות כתכונה – בין עמדה עקרונית ליישום מעשי

דרך הפשרנות ננקטה ע"י מהרי"ץ לא רק בשל הנסיבות ההיסטוריות, כאמור לעיל, אלא גם משום שהפשרנות היתה כנראה תכונה טבועה באופיו, וודאי גם בשל שיקוליו כמנהיג. בהקדמתו לסידורו 'עץ חיים' – סידור שאמור לשמר את הנוסחאות המקוריות של יהדות תימן, מנהיגיה והלכותיה – אין מהרי"ץ כותב בהקדמה את דעתו שלו על סיבת שימור המנהגים, אלא מביא את דבריו ר' יהודה צעדי, שהם נלהכים

35 ראה: פעולת צדיק, חלק ב, סימן עו.

36 עיין: עץ חיים, דף כו ע"א, שמהרי"ץ קיים סדר השבחות בישתבח המקובל אצל יהודי תימן, אף שאינו כסדר השבחות שבזוהר; וכן בדף נה ע"א הוא הגן כעקשנות על נוסח התחנון של יהודי תימן, שאינו כתחנון שבזוהר, ואף שהמקובלים הזהירו שלא לומר תחנון אחר, ואף שמצד הדין התחנון כראשיתו לא היה עם נוסח קבוע כלשהו. מהרי"ץ לא אמר בעניינים אלו שאבותינו שכחום, כפי שאמר בעניין יוצר של שבת, בפרשת כתר וכלל נדרי. נראים הדברים שבעניינים אלו לא חל שינוי אצל רוב יהודי תימן, וגם לקהילות אחרות היו נוסחים שונים, עיין דבריו בעניין התחנון, ולכן מהרי"ץ הגן בהם על המנהג המקומי. מה שאין כן ביוצר של שבת, קדושת כתר, וכל נדרי – אשר כנראה כבר בימיו היו נפוצים בתימן, וגם מקובלים בכל קהילות ישראל, לפי ידיעתו – ולכן הוא אימץ אותם, תוך שהוא נותן הסבר שכאילו שכחום וחזרו וייסדום. בעניין המנהג שהשו"ע חוזר על ה' אלוקים אמת בקריאת שמע – עיין: עץ חיים, דף לו ע"ב-לח ע"א, שכל מקורותיו למנהג זה הם מקורות קבליים, ולא זכר שמנהג זה לא נזכר בתכאיליל ולא ברמב"ם. נראה שאף על-פי-כן החליט מהרי"ץ לאמץ מנהג זה משום שהמנהג כבר היה נפוץ בכל קהילות ישראל ויש לו חשיבות קבלית, ולא היה כנראה כל טעם להתנגד לו. אמנם יש לתמוה על מהרי"ץ לגבי נוסחת 'כתר', שכתב על כך: 'ומוסכם בישראל שמקבלים אותו' (עץ חיים, חלק א, דף קמא ע"א), והרי נוסח זה, שאמנם מוזכר בטור או"ח, רפא, ובשו"ע, או"ח, תכג, ג, הלא רמ"א העיד שמנהג אשכנז לומר נוסחת 'קדוש' בקדושה, גם בקדושה של מוסף (ראה: דרכי משה, או"ח, רפו, א; שם, תרג, ב), יש להניח שמקורות אלו לא נעלמו ממהרי"ץ, ואולי בעניין זה גברה אצלו המגמה הקבלית.

למנהגי אבות וגם תקיפים נגד המשנים. כלומר מהרי"ץ כאילו הסתתר מאחורי ר"י צעדי. מהרי"ץ גם הזכיר, שיש איגרת חריפה מאת ר' פנחס הכהן עראקי נגד המשנים מנהגי אבות,³⁷ ומחבר הסידור העדיף לא לפרסם את תוכנה, כדי לא להחריף את המחלוקת. אך כתב בהקדמתו שהאיגרת עימו וכל הרוצה יוכל לבוא ולקרוא את תוכנה. גם בעניין זה ניכרת מתינותו של מהרי"ץ.

לפי זה נבין את שיטת מהרי"ץ, שרבים נבוכו בה. פעמים רבות נמצא בדבריו את אדיקותו למורשת תימן הקדומה, שבמרכזה עומדת משנת הרמב"ם, ומאידך גיסא הרבה פסקים ומנהגים מהשו"ע פזורים בחיבוריו, ובפסקיו הוא נעזר בשו"ע ופוסק ממנו ומנושאי כליו, ולא תמיד מתוך בדיקה אם אותו פסק תואם את שיטת רמב"ם. יש מקרים שבהם נראה בעליל שמהרי"ץ חזר בו ושב למנהג המקורי,³⁸ לעומת זאת בדברים רבים אין חזרה, ויש יסוד להניח שכן נהג הוא ונהגו בבית הכנסת שלו, על פי השו"ע, האחרונים והמקובלים, אף כי אותם דברים אינם תואמים את מנהגם המקורי של יהודי תימן.

אין זה סביר לומר שמהרי"ץ ראה בר"י קארו כמרא דאתרא של יהדות תימן בתקופתו ומשום כך הוא קלט הרבה מהלכות השו"ע, וכל אשר עשה הוא רק בשימור מנהגים מקוריים ששרדו עד זמנו. שאם תאמר כן, לא יהיה מובן על מה הוא יצא להיאבק ובמה הוא שונה מרבו וחברו הר"ד משרקי, שרצה במפורש לפסוק רק מן השו"ע וכד בכד היה נאמן למנהגים מקוריים קדומים ששרדו בתימן ושאינם לפי השו"ע. זאת ועוד, אם תאמר כן, כיצד נסביר את ידויו ב'אגדתא דפסחא', שבו הוא הורה לעקור מנהגים ונוסחאות על-פי השו"ע שכבר נהגו בהם הוא וחבריו ורבים מחכמי תימן, רק משום שאלו לא תאמו את מנהגם המקורי של יהודי תימן, בדורות הראשונים שקדמו לו ולסבו. הרי על דברים כמו אלה התריסו כנגדו הר"ד משרקי וכנו ר' יחיא, חסידי השו"ע: 'מה לנו ולדורות הראשונים'.³⁹

לכן הדברים ברורים, שמהרי"ץ, לפחות מבחינה עקרונית, היה נאמן למנהגים המקוריים של יהודי תימן וגם לעובדה שהרמב"ם היה ונשאר מרא דאתרא של יהדות תימן. אלא שיש להבחין בין עמדתו העקרונית של מהרי"ץ ובין שיטתו המעשית. כאמור, עמדתו העקרונית היתה לטובת המנהגים המקוריים של יהודי תימן, הנוסחאות הקדומות, ושיטת ההלכה על-פי רמב"ם, שהוא המרא דאתרא בתימן. ועל כך יעידו המקורות הרבים שבהם מהרי"ץ הצהיר על הצורך בשימור מורשת אבות וכנאמנות להרמב"ם כמרא דאתרא. אך שיטתו המעשית היתה בדרך של מתינות ופשרה. כל זאת

37 ראה: עץ חיים, חלק א, הקדמה. רמז לפועלו של ר' פנחס הכהן עראקי בנושא התפילה — ראה גם: קרח, עמ' יז.

38 כבר ראינו בהערה 29, וכן עוד מנהגים בליל סדר. למשל באגדתא דפסחא, מהדורה קמא של מהרי"ץ, שלפי השו"ע הוא נהג לברך רק על כוס ראשון וכוס שלישי, ובמהדורה בתרא שב למנהג הרמב"ם לברך על כל כוס וכוס — עיין: אגדתא דפסחא, ז-ח.

39 ראה: רביד הזהב, תשובה כו.

כדי שהמאבק למען מורשתה הרוחנית הייחודית של יהדות תימן יהיה לא בדרך של מלחמה ומחלוקת אלא בשכנוע ועד כמה שאפשר מתוך הסכמה. לכן לפי גישתו זו, מהרי"ץ לא ניסה לעקור מנהגים חדשים שכבר התפשטו והשתרשו, וכן מנהגים חדשים שהדרישה להם הייתה גבוהה בשל משקלם הקבלי. מנהגים כאלה הוא הניחם או אימצם (ה' אלוקים אמת, ובריך שמיה), ואילו מנהגים חדשים מקרוב באו, שטרם התפשטו לגמרי, הוא נאבק לעוקרם והנהיג את המנהג המקורי (מנהגי ליל הסדר, תספורת בימי העומר ועוד).

מהרי"ץ נקט דרך זו משום שרק כך הוא היה יכול להציל את מה שניתן להציל. כפי שגם ר"י קארו לא השריד בפסקיו את שיטתם המקורית של יהודי ספרד, אלא כלל בפסקיו ממנהגי יהדות אשכנז, אשר כנראה כבר חדרו לקהילות ספרד.⁴⁰ כי מנהגים כמו ר"י קארו ומהרי"ץ יודעים מראש שאין הם הולכים להציע משנה אחידה בהגיונה, שיטתית ועקבית, אלא לפי מה שנראה בעיניהם ראשה כרוכה, או רובה ככולה, של שיטה. ותו לא מיד. לכן שיטה זו של מהרי"ץ, כמו כל שיטת פשרה שיש בה 'אמת ושלוש', השלום מושג בה על חשבון משהו מן האמת.

אלא בעוד שבדיני ממונות יפה כוחה של הפשרה, כי בעלי הדין מוותרים מרצון, וזכותם לוותר, על זכות מזכויותיהם למען השלום — הרי בדינים שאינם דיני ממונות, אין דעת כל חכמי ההלכה נוחה משיטה של פשרה. כבר ציינו שמרש"ל לא הסכים לשיטת הפשרה של ר"י קארו בפסיקת ההלכה, וגם מהריב"ל לא הסכים לשיטה שהיא כעין פשרה בין ריבוי דעות הפוסקים, על-ידי הסכמה לפסוק כפוסק אחד שהוא כמרא דאתרא בין לקולא ובין לחומרא, גם כשיש דעות חולקות על דעתו בדיני איסור והיתר של תורה. זאת משום שכאשר יש מחלוקת בין פוסקים יש למעשה ספק בהלכה, והכלל הוא ספיקא דאורייתא לחומרא. אם כן אי אפשר על בסיס של הסכמה, שחכם מסויים יהא מרא דאתרא, לפסוק כמותו בין להחמיר ובין להקל, שהרי בכך יקלו בספיקא דאורייתא באיסור והיתר.⁴¹ אך המציאות מלמדת שדווקא שיטות של מפשרים ומתפשרים הן שניצחו ושלטו בכיפה, כי הן היו מעשיות, ואילו שיטות של בעלי העקרונות נדחו, אף כי היו אולי צודקות יותר אך לא היו מעשיות. דוגמה לכך: ר' שלום שכנא, רבו של רמ"א (ר' משה איסרליש, גדול פוסקי אשכנז במאה ה-16)

40 שהרי ר"י קארו הכטיח לפסוק כשניים מתוך שלושה, רי"ף (ספרדי), רמב"ם (ספרדי) ורא"ש (אשכנזי), ובכל זאת הרבה מהלכותיו מקורותיהן אשכנזיים, כך בעניין הברכה על נר ליו"ט (שר"ע, או"ח, רסג ה; עיין בעניין זה: ערוסי, ברכת, עמ' נט-עג) וכך בעניין ביטול קריאת תרגום התורה וההפטרה בציבור (שר"ע, או"ח, קמה, א; עיין: ערוסי, קריאת, עמ' רכ-רלג) וכן בעניין אכלות בפורים (ר"י קארו בשו"ע, יו"ד חא, ז, פסק כאשכנזים; ובשו"ע או"ח, תרצ, ד, פסק כספרדים. עיין: ערוסי, אבלות) וכן עוד דוגמאות רבות. שר"י קארו פסק כמנהגי אשכנז, או כרא"ש בניגוד לרי"ף ולרמב"ם. כמו לדוגמה, בעניין הברכות על ארבע כוסות של יין לבילי הסדר. עיין דברי מהרי"ץ על כך: אגדתא דפסחא, עמ' זח. ההסבר לגישתו זו של ר"י קארו הוא שמנהגי אשכנז אלה כנראה כבר חדרו לקהילות ספרדיות והוא פסקן להלכה, משום שכאיש פשרה ושלום הוא לא רצה לעקור מנהגים שכבר התפשטו.

41 ראה: שו"ת מהריב"ל, כלל יב, שאלה עה, עמ' קסג.

התנגד לחבר ספר פסקים והתנגד לשיטת מרא דאתרא. ואילו שיטת תלמידו, רמ"א, היתה שונה, בשל נסיבות היסטוריות. הוא חיבר ספר פסקים כדי להציל את מורשתה הרוחנית של יהדות אשכנז, בזכות ספר הפסקים שחיבר, ובו גישתו היתה מעשית והתחשבה במנהג ולא תמיד התחשבה בפסיקה העניינית שהיתה קרובה לאמת, ניצחה שיטת רמ"א והפכה את מחברה מרא דאתרא של האשכנזים. לעומת זאת שיטת הפסיקה של מהרש"ל, חברו של רמ"א, שהיתה עניינית וקרובה יותר לאמת, נכשלה.⁴² כך גם משנתו של מהרי"ץ. היא התקבלה בזכות מתינותו ופשרנותו, שהובילה אותו לנקוט גישה מעשית יותר מאשר עקרונית. ובדרך כלל, הגישה המעשית היא זו שנעשית השיטה ההלכתית. אולם כאמור משנה כזו אשר לא תמיד היא שיטתית ועקבית יש בה לפעמים סתירות פנימיות. הנה לדוגמה מהרי"ץ במנהגי ליל הסדר החזיר עטרה ליושנה, לברך על נטילת ידיים שעל הכרפס, כהרמב"ם, בניגוד למה שכבר נהגו כשו"ע, שאין לברך על טיבולו במשקה. לעומת זאת מהרי"ץ לא עקר מנהג שכבר השתרש מאוד בתימן, שהוא מנוגד לרמב"ם ואפילו לשו"ע, לברך על הנטילה שאחרי הנטילה,⁴³ ברכה שלדעת הרמב"ם היא ברכה לבטלה וכרוכה באיסור תורה.⁴⁴ כך יוצא שהנוהג בליל הסדר על-פי מהרי"ץ, נוטל ידיו על הכרפס הטובל במשקה ומברך על נטילת ידיים אחרי הנטילה. ר"י קארו כאילו יתייצב מולו ויוכיחנו על שהוא מברך ברכה לבטלה על טיבולו במשקה, והרמב"ם יתייצב מולו ויוכיחנו על שהוא מברך לבטלה, משום שהוא מברך לאחר מעשה ברכה שהוא חייב בה לפני המעשה. דוגמה כזו וכיוצא בה נותנת טעם לפגם.

בכל זאת יש עיתים שגדול כוחו של המנהיג הרוחני המפשר בפסיקת ההלכה והמנהג, בכך שהוא מביא את השלום למחנה ומקרב את צאן מרעיתו לאמת, והוא מטביע את חותמו לדורות. כזה היה מהרי"ץ — גדול מנהיגיה הרוחניים של יהדות תימן במאה ה-18, שהביא את השלום ליהדות זו וקירבה למורשתה הרוחנית המקורית והטביע את חותמו עליה עד עצם היום הזה.

42 עיין על כל זה: ערוסי, התנגשות, עמ' 23 הערה 53, עמ' 31-33, עמ' 40-41, הערה 103, עמ' 484-485.

43 ראה: אגדתא דפסחא, עמ' יט, שצריך לברך על נטילת ידיים על דבר שטיבולו במשקה (כהרמב"ם): ובעמ' כב, שמברכים אחר הנטילה לדבר שטיבולו במשקה (שלא כהרמב"ם). ר"י קארו התנגד שהברכה על נטילת ידיים תהיה אחרי הנטילה — עיין: ב"י, או"ח, קנח, ד"ה ומ"ש ועוד; שו"ע, או"ח, קנח, יא.

44 ראה: רמב"ם, משנה תורה, ברכות, ו, ב; שם, א, טו.

הפניות ביבליוגרפיות

מהר"ץ, אגדתא דפסחא, ההדיר ר"י קאפח, ירושלים תשי"ט.	אגדתא דפסחא
הרב י' קאפח (מהדיר), אגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ז.	איגרת תימן
צ' אילני, שינוי מנהג אבות ומנהג המקום בנוסח התפלה ובמכטאה, מנחת אהרון (ספר זכרון לר' אהרון שוויקה), ירושלים תשמ"מ, עמ' 268-270.	אילני
מ' אלון, המשפט העברי, ³ ירושלים תשמ"ח, ח"ג.	אלון
מ' גברא, 'חכמי ההלכה בתימן במאה הי"ח', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור במחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בראילן תשנ"ב.	גברא, חכמי
— —, מחקרים בסידורי תימן, א, הגדה של פסח, קריית אונו תשמ"ט.	גברא, מחקרים
א' גימאני, 'חדירת מפעלו הספרותי הלכתי של ר"י קארו לתימן', פעמים, 49 (תשנ"ב), עמ' 120-134.	גימאני, חדירת
— —, 'יהדות תימן והמרכז הארץ ישראלי (מאות ט"ז-י"ח)', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור במחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בראילן תשנ"ב.	גימאני, יהדות
'משנה תורה להרמב"ם — סוף גאונות', המעיין, ד (תשכ"ה), עמ' 41-59.	הבלין
ח' חבשוש, 'קורות ישראל בתימן', ההדיר: ר"י קאפח, ספונות, כ. (תשי"ח), עמ' רמו-רפו.	חבשוש
י' טובי, על התלמוד בתימן, תל-אביב תשל"ג.	טובי
ש' לוריא, ים של שלמה, חולין.	ים של שלמה
ס' מנצורה, ספר הגלות והגאולה, ההדירו: א' יערי, י' רצהבי, תל-אביב תשט"ז.	מנצורה
סידור תכלאל 'עץ חיים', מהדורת י' חסיד, ירושלים תשכ"ב.	עץ חיים
י' ספיר, אבן ספיר, ליק 1866.	ספיר
ר' ערוסי, 'אבלות כפורים', סיני, צב (תשמ"ג), עמ' רנד-רפה.	ערוסי, אבלות
— —, 'ברכת הדלקת נר של יו"ט', סיני, פה (תשל"ט), עמ' נה-צא.	ערוסי, ברכת
— —, 'הגורם העדתי בפסיקת ההלכה', דיני ישראל, י-יא (תשמ"א-תשמ"ג), עמ' קכה-קעה.	ערוסי, הגורם
— —, 'התנגשות הדינים בפסיקת ההלכה הבינעדתית בישראל', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ז.	ערוסי, התנגשות
— —, 'פוסקי ימינו נוכח הרבגוניות העדתית', מחצית האומה, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 65-105.	ערוסי, פוסקי
— —, 'קריאת תרגום התורה וההפטרה בציבור', סיני, פח (תשמ"א), ריט-רלח.	ערוסי, קריאת
שו"ת פעולת צדיק לר"י צאלח, ירושלים תשל"ט.	פעולת צדיק
י' צובירי, סדר הגדה לפסח, תל-אביב תשמ"ה.	צובירי, סדר הגדה
ע' קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד.	קרח
שו"ת רביד הזהב לר' דוד משרקי ובנו ר' יחיא, תל-אביב תשט"ו.	רביד הזהב
רמב"ם, סדר תפילות, אהבה, ירושלים תשמ"ה.	רמב"ם, סדר תפילות
י' רצאבי, תולדות יצחק (סטנסיל), התשל"ה.	רצאבי
י' רצהבי, 'עיונים בהתפתחות מחזורי תימן', עלי ספר, חוברת ט, רמת-גן.	רצהבי
שו"ת ר' שלמה ב"ר שמעון דוראן.	שו"ת הרשב"ש
שו"ת מהר"י בן לב, חלק א, ירושלים תשי"ט.	שו"ת מהריב"ל
ד' תמר, 'על הספר תולדות האר"י', מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאטליה, ירושלים תשמ"ו.	תמר